

Смиљана Стојановић

РУКОПИС МИЛИЦЕ ЈАНКОВИЋ ГОСПОЃА АНКА АНЂЕЛКОВИЋКА

Милица Јанковић, „најчитанији женски писац између два рата“, рођена је у Пожаревцу 23. новембра 1881. године, као трећа кћер трговца Данила Јанковића. Још као девојчица Милица је са мајком и три своје сестре прешла у Велико Градиште, у кућу својих богатих ујака. Лазар Михаиловић, један од њих, без сумње је највише утицао на развој Миличине уметничке и људске личности. Имао је изузетне склоности за сликарство и поезију. Цртао је тушем мале, филигрански прецизне слике и писао песме. Милица га је много волела. Чак је своје прве књиге објавила под псеудонимом „Лазар Михаиловић“. У Градишту је завршила основну школу и малу матуру.

После завршене Више девојачке школе у Београду, уписала се у уметничку школу Ристе Вукановића. И као многи други српски сликари, маштала је о студијама у чувеној минхенској сликарској школи Словенца Антона Ажбеа. Пошла је опробаним путем у Минхен, путем којим је прошла плејада наших сликара с краја XIX и током тридесетих година XX века.

Изгледа да се у Минхену појавила њена болест. Да ли је то био гихт или туберкулоза костију, не зна се.

По повратку у земљу, Милица Јанковић је извесно време радила као наставник цртања у Крагујевачкој гимназији. Потом је премештена у београдску Другу женску гимназију.

Из месеца у месец болест је постајала све суровија према младој сликарки. Морала је да се одрекне свог животног позива — сликарства. Постала је непокретна, и то је трајало тридесет година.

Милица Јанковић је оповргла теорију „*tempus sanat*“, као што је о њој својевремено рекао Сима Пандуровић. Оптимизам је није напуштао до последњег тренутка. У њеном болесном и непокретном телу лебдео је жив и стваралачки дух. Писала је и за децу, ведро и весело. Оставила је за собом приличан број радова: четири романа, десет збирки приповедака (од којих је збирка *Исповести* доживела два издања), пет књига за децу, превод са руског Толстојевог дела *Детињство, дечаство и младост*, као и превод романа *Осветник* од Аршибашева. Кроз „Српски књижевни гласник“ ушла је у литературу, а објављивала је и у свим осталим југословенским листовима и часописима. Књиге су јој штампане у Загребу, Сарајеву, Београду. Два пута је била добитник прве награде „Политике“ за најбољу приповетку. Међу првима је, а можда и прва, јавно оценила вредност нашег нобеловца Иве Андрића. Сачувано је неколико њених есеја. Дала нам је много података о својим са-

временицима: Васи Пелагићу, вајару Сими Роксандићу, сликару Миодрагу Петровићу, песницима Владиславу Петковићу Дису и Велимиру Рајићу, као и о својим присним пријатељицама, женама писцима, Исидори Секулић, Анђелији Лазаревић (*Паланка у планини*), Марији Малагурској (*Вита Банина*) и др.

Умрла је 28. јуна 1939. године. Није било ниједног југословенског листа који поводом њене смрти није писао о њој. Писали су људи са познатим именима у југословенској културној јавности: Сима Пандуровић, Исидора Секулић и други. „Политика“ јој је у више махова уступала и по скоро целу страницу. Била је омиљена не само као писац већ и као изузетно „добра душа“.

*

Године 1972, у Пожаревцу је умрла сестра Милице Јанковић, Стана Јанковић, учитељица у пензији. Она је поседовала необјављене рукописе своје сестре Милице и неке њене личне ствари. Још за живота рукописе је поклонила једном пријатељу породице. Ти рукописи представљају грађу која осветљава не само личност Милице Јанковић, време у коме је живела, већ и многе познате савременике. Она то чини на један помало наиван, али поштен и топао начин, језиком старинским и стилном који је одговарао укусу њеног времена.

Међу необјављеним рукописима су и две драме: *Нада* и *Мучење*. *Нада* делује као драматизација текста који је отргнут из неког дела Ф. Достојевског, а *Мучење* је драма која би и сада могла да буде приказивана. Док у првој Милица покушава да прикаже дубину и „пониоре људске психе“, у другој она третира једну социјалну и политичку тему и нараве људи из времена првих неколико година после првог светског рата.

Није се знало да Милица Јанковић пише драме. Вероватно је да су остале необјављене зато што их никоме није ни понудила. Према томе, ово је нови, досад непознати податак о њеном раду.

Занимљив и драгоцен рукопис је и *Ажбеова школа*. Ова мемоарска грађа је утолико значајнија што се код нас врло мало писало о овој школи, мада је она представљала место из кога су понели сазнања о сликарству многи наши сликари. Сем података о самој школи и начину рада у њој, о личности сликара и власника школе Ажбеа, о животу наших студената у Минхену, у рукопису наилазимо и на податке о сликарки Бети Вукановић и сликару и ликовном педагогу Ристи Вукановићу.

Међу овим рукописима су и песме Милене Павловић-Барили, песника и сликара, рођаке Милице Јанковић. Код нас су Миленине песме објављене у преводу, односно препеву из листова „Praesans“ и „Quadrivio“, јер су биле писане на француском и италијанском језику. Међутим, овде су у питању преводи које је урадила Милена и поверила их Милице Јанковић да их „дотера“ и погледа шта би могло да се учини да би биле објављене код нас.

И на крају, ту је и необјављен рукопис који носи наслов: *Госпођа Анка Анђелковићка*.

На двадесет и једној страни формата четвртине писаћег папира, које су повезане у малу свеску и прошивене иглом и концем, Милица је својим рукописом, енергичним, финим, исписаним, читким и доста крупним, дала портрет једне од сестара Нинковић. Писала га је онако као што је писала сва своја дела: поштено, уносећи у свој рад делове свог великог људског срца, топло и искрено, али онако „међу зидовима“, јер Милица готово никада није ни живела живот ван зидова. Живот је познавала само из књига, као и свет. И из прича многобројних пријатеља. Онаквог какав је, није га доживела. А то се осећа. Као што се осећа чак и из једне, било које написане њене мисли, да је мисао изашла из главе жене. Међутим, и поред тога, поред те лаке наивности, Милица осветљава многа бледа места из живота својих савременика и људи које је волела и познавала, којима се дивила, у овом случају једне од сестара Нинковић.

По Милици Јанковић, Анка Анђелковић, социјалисткиња, сарадница Светозара Марковића, бриљантна интелектуалка у оно време, борац за права обесправљених, која говори пет светских језика, школована у Женеви, пре свега и изнад свега је мајка. Мајка која у очајању постаје мистик и у безумној жељи да врати своју кћер јединицу која је умрла, почиње да се бави сновима, па „теофизијом“ (призивање мртвих, о чему је формирана „наука“). Она која је била ватрени присталица материјалистичких погледа на свет, која је држала предавање о томе, која је заједно са својом сестром пружала Светозару Марковићу не само помоћ у борби већ и другарску подршку у свему, кад је била њена материнска туга у питању, постала је нешто сасвим друго. Можда несхватљиво и за њу саму.

Иначе, Милица Јанковић је била ђак Анке Анђелковић. И другарица из школе њене једине кћери.

Пишући о Анки Анђелковић Милица Јанковић показује колико је дубоко потресена „злом судбином“ ове жене којој се дивила. „Да дигнем свој глас њој у похвалу“, вели Милица Јанковић у време кад Анку прогањају ондашње власти. Она је свим срцем уз њу.

Милица Јанковић описује и тренутке када јој је другарица, кћи Анке Анђелковић, показивала писма Светозара Марковића писана њеној мајци. И његову фотографију на клавиру, на коме је Анка чудесно свирала. Шипарица испреда романтичну причу, за коју и сама Милица Јанковић касније вели да је неоснована. Причу какву би, или сличну, испрела и садашња шипарица. Или бар сличну.

Описи као што су „бајна мала Шумадинка“, „јапански кимоно са цвећем“, у овом случају не би смели да изазову доброћудни осмех лаке ироније. Као што би могли да изазову и опис изгледа, фризура, хаљина сестара Нинковић. Напротив: све то, уз остало, овом портрету Анке Анђелковић-Нинковић даје истинитије боје и чар старинске фотографије. Уосталом, они су сасвим друкчије звучали у време када је Милица Јанковић писала о Анки Анђелковић. Тим пре што је овај напис један од најранијих рукописа Милице Јанковић.

Вероватно да је овај рукопис писан „за себе“, или „за касније“. Јер, да је било којој издавачкој кући у оно време био понуђен, свакако не би био објављен. У рукопису постоји чак и место у коме Милица

говори о свом обрачуну са религијом, место где осуђује неправду и немилосрдност ондашњих власти. (Ово се не појављује први пут у делима Милица Јанковић. У опису Васе Пелагића, у једној од њених приповедака, Милица се изјашњава о својим материјалистичким погледима, што је очигледно и у дужој приповетки *Калуђер из Русије*. Додуше, осећа се да је доста површно пришла овим темама и да није читала много о овоме.)

Милица Јанковић спомиње „злу судбину“ Анке Анђелковић, не објашњавајући откуда та „зла судбина“ долази. Није ни себи довољно и до краја могла да објасни, односно да схвати да су Анку средина и власт кажњавале баш због њених вредности и да нису никада могле да јој опросте њен социјализам, њену сарадњу са Светозаром Марковићем. Једном речју, њену супериорност. И то што чак ни у тешкој ситуацији није погнула главу и молила. А Анка то није могла и није хтела, достојанствена, снажна личност, која се изгубила у материнском болу.

Колико је значао и какву је улогу одиграо Светозар Марковић у животу Анке Анђелковић, колико је његова личност освајала магијом своје мудрости, истином и правичношћу мисли које је изговарао или написао, колико су му веровали, види се и из овог рукописа. Из реченице коју читамо на крају: „Светозар Марковић, друг и учитељ Анке Анђелковић, прошао је као сјајан метеор крај њеног живота.“

Овај портрет Анке Анђелковић-Нинковић, који верно представља једну фину личност из историје нашег револуционарног радничког покрета, одише искреношћу и топлином свог аутора, чије су једине претензије да њиме изрази истину.

Овде преносимо у целини тај рукопис.

*

ГОСПОЂА АНКА АНЂЕЛКОВИЋКА

У трећем и четвртном разреду предавала ми је немачки. Добро је предавала, лепо се опходила са ученицима. Била је озбиљна, резигнирана и мало равнодушна. Није се одушевљавала. Но нисам је тада упознала. Тада је била само професорка страног језика који је мени тешко ишао. Имала је ћерку, моју другарицу из истог разреда, коју сам волела, али сам се увек осећала незгодно, као и она сама, кад њу прозове. То ми је било нешто необично: мајка својој кћери наставница. Поред свега старања и труда она је, исто као и ја, једва извлачила четворку.¹ То је сасвим доста за предмет који се не воли.

После средње школе ја сам отишла на село сестрама учитељицама. Решавало се питање мога даљег школовања. Мајка је хтела нешто што се брзо свршава; ја сам сањала о Сликаарској школи коју је већ учила Милица Анђелковићева, с којом сам се ревносно дописивала. Захваљујући њој и њеној мами, победим своје и пусте ме саму у Београд, у Сликаарску школу. Шест месеци сам била гост у кући госпође Анђелковић. Тада сам је познала. То је била жена која се никад ни с ким није посвађала и која никога није изгрдила. Прекорела би или би се жалила, и то је било све. Права

¹ Врло добру оцену (напомену је дала Милица Јанковић).

госпођа. Никада дотле нисам видела такав однос између мајке и кћери. Знала сам једну другу мајку, опет Шумадинку, која је била обожавани деспот и чије су речи слушане с усхићеном и поданичком верношћу. Госпођа Анђелковић и њена кћи Милица биле су две сестре, две савршено искрене и поверљиве другарице. Било је готово чудно што је млађа старију звала мамом. Нешто сам тада начула о новом правцу и новом начину васпитавања деце, који је к нама дошао однекуда са стране, и осећала сам да свом душом одобравам тај правац иако му се не бих могла потчинити. Знала сам да је госпођа Анђелковић са својом сестром студирала у Швајцарској и имала сам високо мишљење и о Швајцарској и о овим двома сестрама, од којих је једна била већ давно у гробу. Мати и кћи су биле саме у Београду; имале су једна другу — колико су много имале — и имале су рођаке у Крагујевцу, госпођиног брата инжењера Нинковића са породицом и Милишине рођаке од очеве стране. Та мајка је знала све мисли и све жеље своје кћери. Побољевала је од срца те никада није излазила. Због слабости је још пре две године морала дати оставку на службу. Милица се шетала са мном или ишла другим познаницима, а кад би се вратила, све би испричала својој мами: шта је видела, кога је срела и шта је с ким разговарала до најмање ситнице. Да је и госпођа ишла с њом, вероватно да не би све то видела и запазила. Дивна је то млада девојка била, та Милица Анђелковић. Пуна љупкости, пуна хумора и свежине. Њена је мати знала за њену велику љубав према једном старијем господину, добром говорнику и тада истакнутом политичару, несрећну љубав која ипак није хтела да очајава и хватала се са радосћу сваке повољне ситнице.² Велика је душа била та млада, свежа девојка, која је својој мами говорила да је њој доста што је он жив, што може да га гледа, слуша и да га воли. Мати је својим великим озбиљним очима упијала весеље и руменило с белог лица своје плавуше кћери и дискретна, огромна срећа јој се огледала на лицу. Понеки скривен уздах више је опраштао него жалио прошлост. Подржи, Боже, садашњу срећу! Мица је чешљала своју меку смеђу косу и огледала нежно лице и не велике плаве очи. Ругала се њима и сама себи: „О како су ми ружне очи! Ем мале, ем буљаве! Ах, мамице, грешна ти душа, зашто си се удала без љубави, па сам ја сада тако ружна? Зашто ме ниси родила тако лепу као ти?“ Није имала појма да је та њена „ружноћа“ сто пута привлачнија од многих укочених лепота. Знала сам да се госпођа удала из политичких разлога за Срету Анђелковића, великопродавца дувана, који је умро од туберкулозе кад је Мица била мала, да је имала још једно дете, посмрче, које је било болесно, вукло се три-четири године у колицима, не проходавши (то је тај скривени уздах) и умрло, хвала Богу, да се сва нега усредреди на Мици, која је била чиста и бела као снег, са руменим плимама на образима од најмањег узбуђења. Мене је понекад било страх од њене велике искрености. Никад ја не бих могла својој сестри, а камоли мајци, да кажем своје најдубље жеље и чежње, тим пре ако су биле неостварљиве. И ја сам се понекад склањала од те искрености и чинила се невешта на неке њене предлоге (да идемо у Скупштину кад се нада да ће неко да говори, или да побегнемо с часа када има једна пратња, на којој ће он да се опрости са покојником, политичким мучеником) само из страха да њој, ако не буде опажена и не добије ништа, не буде незгодно преда мном. Али, та је девојка толико радости, пролећа и љубави носила у себи и толико су њене жеље биле чисте и скромне да она никада није била несрећна, огорчена, ни разочарана. „Не знам шта би се догодило — казала ми је једном — кад би ме он случајно изненада заволео; можда бих умрла од радости. Сама сам крива. Како сам се усудила да њега волим? Зар нисам дрска?“

² Реч је о новинару и политичару Пери Тодоровићу (1852—1907), који је за живота Светозара Марковића био један од његових сарадника.

Читала сам „Отаџбину“. Њу сам имала и раније у кући свога ујака — из ње сам први пут читала „Шта да се ради“ од великог сањалице Чернишевског. Волела сам ту стару књигу и осећала вредност прошлости. — „Чекај да ти нешто покажем“ — рече ми Милица, узме књигу и нађе нека писма. Светозар Марковић је писао двома сестрама Н. [Нинковић] врло интересантна, кратка писма. Изгледа да је маму волео Светозар Марковић. — А она? — „Не знам ни ја“. Што знам несумњиво, то је да је мама обојавала Милицу, да је она њој била једина и највећа срећа, потпуна нада за све илузије и могуће среће које је промашила. Госпођа због болести није у кући ништа радила, она је само пристајала или одвраћала. Милица је предлагала и извршавала. Имали су куварицу која је знала само за кујну. Госпођица је спремала собе и неговала цвеће. Све је било хигијенски чисто и све је било скромно, културно, лепо. Зидови су се полагано пунили сликама цвећа, за које је млада девојка имала пуно љубави и доста талента. По зидовима акварели, а по прозорима и ходницима природно цвеће у саксијама. То је била весела трка кад изненада пљусне киша. И она и ја и Јулка из кујне трчале бисмо и носиле саксије у башту да их природа окупа. Иначе је то радила Милица једном великом прскалицом за колоњску воду. Спремање соба, трешење, ишло је машинском брзином, али солидно, и са пуно веселих упадица, и обраћања стварима као да су, ако не људи, а оно занимљиве животиње.

Имала је она и својих мана, које су је чиниле још љупкијом. Умела је да исмева и да представља смешне људе, тако природно и уметнички да би глумцима могла служити за пример. Тешко ономе на кога се она окупи. Али то није прелазило никада добро васпитање — кад нисмо биле саме. Мајка јој је била космополита, а она патриота. У кући је било најлепших и дивно увезаних немачких књига, класичних и модерних, а она није хтела ни да их погледа. „Не трпим швапски и квит.“ Француски је читала као српски, а за разговор јој долазила једна млада Парискиња. Руски је учила од своје маме, а ишла и на универзитетске часове. Понекад ми је озбиљно говорила: „Каква сам ја глупача поред своје маме. Она добро зна три и говори два, дакле пет страних језика, а ја — ништа.“ Госпођа се љутила и корила је — о та љутња и прекор — што не свира и не учи музику озбиљно. „Да бар немаш способности, не би ми било криво.“ — „Добро, мамице, ти имаш право, хоћу. Ти увек имаш право; али ја имам силу.“ — „Безобразнице једна размажена!“ — „Молим вас, госпођо, ко ме је васпитавао, ко размазио, ко ме је начинио безобразницом? Ко ме припада та велика заслуга?“ — Ми смо се смејале а она је почињала да свира Шопена озбиљно, пажљиво. Затим недостижног Бога Бетовена. Госпођа је испружена на дивану слушала са задовољством. Понекад би се мало намрштила. — „Пази, не брљај. Чекај, чекај, погрешила си!“ — „Од куд знаш?“ — казала би Милица и за секунд би се окренула на својој завртањ-столици к нама... Настали би шала и смех — и свршено са музичким вежбама. — „Боље нам ти, мама, одсвирај тога Бетовена, да бар знамо шта слушамо. Ако баш негде и погрешити, ми ћемо се чинити невеште“ — одговорила је Милица грлећи и љубећи мајку у оба образа. — „Само немој много да срце 'возбуждаваш', да ти се не узнемири то твоје сумњиво, да не кажем покварено срце.“ Госпођа је нерадо свирала, али на неодрживо наваљивање полагано је устала, села за клавир, и испод њених прстију почео би да се дробе бисер крупан и драгоцен као невидљиве сузе великог, глувог уметника. Највећа свечаност. А кад госпођа сврши, Милица хитро устаје, хвата је под руку и обгрљену доводи и посађује на диван. Љуби је у бледо чело и озбиљно, грцавим гласом каже: „Мамице моја, ја не знам шта ми ти вредиш.“

Пред Ускрс госпођа се јако разболела. Тек тада сам сазнала шта је то трпљење и шта је култура. Имала је болове да су јој очи излазиле из дупља и са чела капало

крупан, хладан зној, а она никад јаукнула није, никад гласа није пустила, све се свршавало само на дубоким уздасима. Њена кћи се није одмицала од њене постеље, али није губила главу. Доводила је најбоље докторе и њена нада ваљда је спасавала болесницу. Данима болесница није смела ништа да једе, добијала је само по кашику коњака на два сата. Не знам шта се раније, пре болести догодило: изгледа да је госпођи пропао неки негде уложени новац. То је свакако и компликовало болест, јер срце је било сад споредније. Чула сам да је Милица нежно карала маму што се једи и за „такве трице“. Госпођа ми је доцније једном рекла: „Ја немам ништа. Мица има од оца наслеђени мираз и од интереса од тога новца ми обе живимо.“

За Ускрс сам ишла кући својима. Кад сам се вратила, становала сам код тетке која се тек доселила у Београд. Још за време госпођине болести осетила сам да сам излишна, да заузимам место које је сад њима потребно. Најтеже ми је било што у тој њиховој невољи нисам могла ничим да им помогнем. Кад сам их по Ускрсу посетила, госпођи је било добро, полагаано се кретала по кући, али је била ослабила и уморна. Милица, која због мамине болести већ давно није долазила у школу, говорила ми је: „Знаш, шта је ново? Мама хоће да ме уда, да има зета који ће се бринути за кућу. Да ли да пустим да ме удаду? Имам већ две проводацике. Чули људи да ми је тата оставио новац, па ме чак убеђују и да сам лепа.“ Била је заиста бајна та мала Шумадинка у јапанском кимону окружена цвећем и двома питомим канаринкама, нежна и љупка као дете, несташна као дечак, очешљана и укусно одевена као велика девојка, што је једно другоме повећавало чар. Мале плаве очи биле су ђаволасте и миле и сасвим у складу са целином. Али није допустила да је удају проводацике. Није смела. Или се још нечему надала од своје прве љубави. Ни њалик на оне жене чија је вештином потпомогнута лепота издржавала по неколико сати сопствене изложбе, да се затим спаруши и клоне. Мица Анђелковић на улици није падала у очи; она је била лепа код куће и све лепша што бисте је више гледали и слушали, што бисте је више познавали.

К њима је долазио и Пера Тодоровић, чика Пера, чија је прва жена била сестра гђе Анђелковић, а друга, једна симпатична жена, бивша словослагачица. Шала, смех. Кажу да се продао краљу Милану. Мене он занима.³

*

„Како сам се усудила да се заљубим у њега? Дрска сам ја девојка.“ Никад тугу није показивала. Радост кад је све добро и иронију кад нешто не ваља.

Једног дана читала сам „Отаџбину“. Њу сам имала и раније у кући свога ујака, она ме је упознала са великом сањалицом Чернишевским и његовим романом „Шта да се ради“. Осећала сам поштовање према тој старој књизи, слично ономе што сам осећала према свом деди, чија је реч садила прво дрво мудрости по нашој детињој души. Милица ми приђе.

— Чекај да ти нешто покажем — рече, узме књигу, нађе што је хтела и показа ми прстом шта да прочитам.

То су била писма која је Светозар Марковић писао својим двома пријатељицама, сестрама А. и М. Н. Врло интересантна, искрена, мени се тада чинило врло искрено писма. Његова фотографија стајала је више клавира, а у албуму је била слика двеју сестара, студенткиња из Женева, које су једна поред друге стајале, младе, интелигентне и лепе, али са сукњама до земље, са туникама и турнирима и са високим фри-

³ На стр. 8. и 9. овог рукописа понавља се нешто што је већ речено, али у измењеној верзији, па због тога и тај део рукописа овде преносимо.

зурама на темену које једине нису изгледале несавремено јер су у то доба опет биле ушле у моду. То су биле Милица и Анка Нинковићеве, прве српске социјалисткиње и народне учитељице и просветитељке.

— Изгледа да је маму волео Светозар Марковић — шану ми Милица, показујући на врата друге собе, у којој је била госпођа.

— А она? — усудих се ја да питам само мишањем усана.

— Не знам, мислим да су обе сестре обожавале њега.

Не знам ни ја. Ни сад још не знам. Што знам несумњиво, то је да је мама обожавала Милицу, да је она њој била једина и највећа срећа, потпуна накнада за све илузорне и могуће среће које је промашила. Доцније сам читала у Скерлићевој књизи *Светозар Марковић* у којој Скерлић на првome месту захваљује госпођи Анки Анђелковић за оригинална писма, 119 на броју, која је Марковић писао пријатељима, најчешће својим пријатељима, које је обе волео и много ценио, али Скерлић тврди да је за Милицу Нинковић, старију сестру, ипак имао више наклоности. Дакле, без сумње је мишањење моје другарице било само њена претпоставка. Морам да се мало оградим од једног ранијег тврђења. Потпуна искреност и поверљивост је заиста постојала између кћери и мајке са кћерине стране. Мајка, која ју је томе научила, вероватно да још није, будући савршено искрена, била и потпуно поверљива према својој тада још врло младој кћери. Сећам се једном како је на неку алузију Мицину у шали, озбиљно срдачним гласом одговорила: „О томе ћу ти причати кад будеш мало старија.“

Свршила сам Сликарску школу, положила испит и почела да обилазим министарство с молбом за службу. Добри човек министар просвете Љуба Ковачевић одазове се мојој молби и постави ме за учитељицу цртања случајно баш у Вишој женској школи у Крагујевцу. Волим Крагујевац мање него место мога детињства,⁴ више него место мога рођења⁵ Јер у њему се родила моја самосталност, моје најбоље мисли и моји највећи болови. У њему се родио човек. Бојажљива и већ доста разочарана, повлачила сам се у самоћу скромне најмљене собе и изгледала можда својој околини дивља. Мени је било добро: независност и књиге. Једнога дана цртала сам деци III разреда на табли један орнамент, кад неко закуца на врата. Старија наставница, коју сам познавала још у месту свога детињства где је отпочела каријеру, рече ми некако значајно:

— Изађи часком да ти нешто кажем.

Одмах сам знала да нешто није добро, али слутила нисам шта је. Она је била врло блиска пријатељица госпође Анђелковић. Светозар Марковић био јој је ујак, брэт њене мајке.⁶ Држала је у руци телеграм и рече ми:

— Ноћас је Милица Анђелковић умрла од шарлаха.

Ја се наслоних на зид... Ушла сам у разред јер су деца грајала. Не умедох да довршим свој орнамент који сам сама компоновала. Једна ученица ми рече: „Вама је зло, госпођице, тако сте бледи.“ Ја им онда полагао испричах ко је била Милица Анђелковић, шта је мени била, какве је лепе слике радила и да је данас више нема. Тада сам се први пут огрешила о дужност, но мислим да деца ништа нису изгубила. Дрхтала сам, али нисам плакала — док се нисам закључала у своју собу.

Ипак, тада још нисам била навикнута на ударе и питала сам непрестано: Зашто, зашто, зашто? Ко ме је то требало? Обливала сам се сузама од жалости што нема више онога дивног, цветног, радосног младог бића које је имало све услове за срећан живот, жалила сам и себе што сам изгубила тако лепо пријатељство. А одмах затим

⁴ Велико Градиште.

⁵ Пожаревац.

⁶ Реч је о кћери Светозареве сестре Христине, удате за Мату Аранђеловића, Драгој Аранђеловић (1869—1945).

сузе су се сушиле, лице бледело и каменила ме мисао: А госпођа Анђелковић? Шта она сад ради? И једини могући одговор био је да и она умире, јер јој више ништа друго не остаје. Послала сам телеграм, не саучешће, свој јаук што ми је немогућно доћи. Нисам више имала куће код куће ни мира у школи, ни станка у стану; моје су мисли биле код госпође Анђелковић. За четрдесетодневни помен похитих у Београд.

Несрећна мати је још живела. Извадили јој срце, опустошили јој душу а она није умрла. Није више била ни болесна; целом снагом свога живота имала је да носи и осећа свој бол. Није се ни јадала, ни набрајала. Ћутала је и гледала у себе. После помена видела сам недалеко од цркве један гроб покривен цвећем. Баких и своје одозго и побегох. У двадесет првој години умрла од шарлаха. Човек кога је тако великодушно волела написао јој леп некролог.

Мати је седела у углу собе и ћутала. — Где су били толики добри доктори да је спасу? — питала сам. Она ми је тихо причала да су све чинили што се могло, доктори, болничарка, она сама није легала, пазила на минут на облоге и на лекове. „Не бој се, мамице — храбрила ме она, а ја сам пила млеко што је од ње остајало да се и ја заразим кад ми је речено да нема спаса. Отимала сам је још, отимала се и сама, а четвртога дана загрли ме и рече: — Мама, ја ћу да ти умрем. Шта ћеш ти без мене? — Ја сам је убеђивала да ћемо је спасти, а она је вртела главом. А кад је умрла, дошли су туђи људи, стрпали је у сандук и грубо, као опасну кужну ствар однели моје толико неговано сирото дете.“ Најзад сузе је загуше и ми обе јецамо. Искрено, без савлађивања. Како да се зарази код толике чистоте и тако хигијенског живота? И тада госпођа изусти једну реч коју дотле никада од ње нисам чула: — Судбина.

Боже мој, каква су чудовишта људи! На другој страни сам чула да је госпођа Анђелковић неосетљива, себична, да не жали ту милу покојницу ни близу како она заслужује, да јој не даје помене и даће, да чак ни црнину не носи. Заиста, тога лета биле су ужасне жеге и ја сам видела једном госпођу на гробљу у једној лакој хаљини сиве боје, и повезане главе црним велом. Како сам је разумела. Њој није било до хаљине и до шваље, до разговора и до света. Хаљина за погреб била је тешка а она није имала воље да шије другу. Нису опазили да јој је коса испод црног вела сасвим бела. И то је можда ишло на неко весеље. Чудим се сад себи зашто сам им објашњавала, зашто сам се жестила, зашто нисам презрела.

Прошао је распуст и ја сам се вратила у Крагујевац да радим и да живим, да испраћам и да дочекујем. Мисао о Мици Анђелковић била је упредена у конач крај живота. Ја сам је често сањала. Једном у писму госпођи поменух један врло необичан сан. Одговор је брзо дошао: госпођа ме је молила да јој детаљно опишем све своје снове о Мици. Ах, она је хтела да пошто-пото врати своју кћер, она је хтела да има један макар мали део од ње. И та образована жена, атеисткиња, позитивиста и присталица Светозара Марковића почиње да се бави сновима.

До мене су допрли гласови да је Анђелковићка мало померила памет, да се бави спиритизмом, призива духове преко асталчића и разговара се са својом ћерком. Груба здрава памет неожалошћених људи није схватала унесрећену мајку и њену очајну жељу: да не буде ту свему крај. Доцније сам чула да је „оставила гроб“ и отишла у Немачку да студира спиритизам.

Заиста је отишла у Немачку да студира теософију, једну нову, за мене чудну и неразумљиву науку, једну нову веру о старој бесмртности душа. Писала ми је да хоће научно да се убеди да није занавек изгубила своју Мицу. Ја сам желела да та наука успе да је превари да је онако како она жели. И њена теософија је њу умирила и до-

некле утешила. Она се само привремено растала са својом ћерком. Једно добро та вера или та наука је учинила. После је зло наишло на мене и госпођа Анђелковић је покушала да ме преобрати у своју веру или да ме учини присталицом своје науке. Била сам се разболела и та је болест имала да буде тешки јарам целог мога живота. Госпођа ми је слала брошуре о теософији, предавања учених теософа, и убеђивала ме да је та наука њу излечила од телесних болести (да се осећа потпуно здрава) и од душевних болова, и препоручивала ми да се удубим у њу па ћу зацело бити спасена. Била сам ганута њеном добром намером, хтела сам да оздравим, али сам била неспособна да теософију схватим и усвојим било као науку, било као веру. И остала сам болесна.

Велики светски рат покварио је точак дотадашњег живота, и завитлао гвозденом ватреном мапом једнима, а друге притиснуо да на једном месту годинама ћуте. Он је вернима убијао веру, неверницима је враћао (наместао).⁷ За неколико година ништа нисам чула о госпођи Анђелковић.

Кад се рат свршио, кад су се изгнаници вратили у домовину и донели је нама у отаџбину без отаџбине, дошла је и госпођа Анђелковић. Дошла је једна слаба жена да после рата отпочне борбу са сиротињом и немилосрдношћу људи и судбине. Она је у Швајцарској у некој нашој канцеларији нешто радила, мада већ није била више за рад. И добила је један удар који је лечењем прошао, али је оставио трага: та жена, која је увек тако тактично и разложно умела да говори, сад је муцала и заустављала се на половини речи. По духу, интелигенцији и доброти, она је била она иста жена; мене је, пак, запрепашћивало запажање шта вреди за човека сигуран положај или здравље, или бар имање у болести. Своју кћер је по закону она наследила. Пре одласка у Немачку, саградила је гробницу и подигла Милици споменик. Спремила је тако себи вечни боравак поред своје јединице и платила — и ту је станарина скупа — за педесет година унапред. Смрт је осигурала, а живот није. Мислим да је мираз њене кћери износио неколико десетина хиљада пре рата. Платила гробницу, живела на страни и за време ратне скупоће живела у својој ослобођеној земљи очекујући неко побољшање свога положаја. Кад је први пут дошла к мени, имала је на књижици још неколико стотина динара. Она је била професорка, али се у службу више није могла вратити са тим јецавим, испрекиданим говором, а за пензију није имала довољно година службе. Још у Крагујевцу морала је због мужевљевог и детиње болести да остави школу коју је са својом сестром основала и да се посвети кући и породици. У Београду такође није могла дуго радити због болести срца. Није било ни потребе. Мица је имала доста за њих обе, а кад се она уда, мама ће неговати децу. А сад? Недостајало јој је још пола године до десет година службе и до пензије и нико јој то није могао поклонити. Није више било у питању живети добро, и живети пристојно, него просто моћи живети, склонити негде седу, измучену главу. Понекад судба да једноме човеку да пати за стотину. Кад јој је кћи онако умрла, то је био удар, најјачи и најсвирепији што може бити, али отворен, да кажемо поштен; ово сад било је подмукло, дуго и непрекидно истезање једне честите душе. А убити се? То никако не! По веровању госпође Анђелковићке, којој до живота нимало више није било стало, самоубице су највећи грешници, чије душе после смрти не налазе мира и целу вечност лутају по сферама. Она је примала мизерију живота, покушавајући и да јој се отима, али падајући поново, мирила се с њом, јер је хтела да се после смрти нађе са својом Милицом.

⁷ У вези с овим, на полеђини 13. стране овог рукописа је забележено: „Једне гвозденом мапом завитлао и бацио у ватру, друге сатерао у тор и затворио, откинуо их од света и принудио да мисле само како ће одржати своју животињу. Ко је веровао почео је да сумња; ко је сумњао почео је да верује.“

Питање стана и питање исхране. Прво је било много теже. Људи су се мразили и ратовали и отимали за стан. Госпођу А. нека груба газдарица гонила је из стана да би га издала скупље и обасипала је прекорима и грдњама које су ову честиту, отмену јадницу доводиле до гнушања. Хтела је и сама пошто-пото да иде од ње — али куда? Нико је није хтео, нигде за њу није било места. Ја сам била очајна што ништа, баш ништа нисам могла учинити за њу. И ја сам као за срећу сматрала што сам добила собицу три и по метра дугачку и два и по широку, коју нисам имала права да још о неким делим. Говорила сам познаницима, питала и молила може ли ко да је прими. Без успеха. Ко би хтео није могао. И онда смо писали молбе и онда је ишла од врата до врата. Заваравали су је обећањима и саветима да дође кроз неколико дана, а она је, не знајући шта је лаж, ишла и чекала, и враћала се и опет ишла. Изгледа да судба људима којима све одузме, остави ипак неку готово лакомислену наду, те се са њом некако батргају по животу који се иначе не би могао издржати. Где си, Милице Анђелковић, да видиш своју спокојну, отмену, осигурану и поред тебе срећну маму како се сад снебива да замоли оне који нису пропуштали да колима дођу сами или са својом децом да јој честитају Божић или Нову годину и да проведу пола сата у бучном, веселом разговору у духовитој атмосфери њене куће и да оду раздрагани однесећи на својим санкама твоје речи и твој смех који су се мешали са звуком прапораца и одјекивали по белим снежним улицама предратног Београда? Та образована жена, која је завршила универзитет на страни и говорила немачки, француски и руски језик као свој, која је још знала доста енглески и италијански, није могла да нађе себи посла, укљебија и стана у југословенској престоници, у Београду.⁸ Једаред ми је обећано да ће је примити у једну господску кућу где има женске деце, уз добру плату, а нема мајке да представља домаћицу, да води надзор над гувернантама и послугом, да прати успон у учењу, свирању на клавиру и страних језика. Како се јадница обрадовала томе обећању! Чинило јој се да је нашла достојан посао и кров за своју главу и надала се да ће успети да нађе мало љубави за своје разбијено срце. То је пропало, јер лепа, образована госпођа Анђелковић, била је сада седа, за сликање врло интересантна бака, али за живот ван уметности (прозаични) стара жена, која је много пре за искрено сажаљење него за какву репрезентацију. Договорале смо се да заједно узмемо стан, да нађемо децу којој ће она давати часове, да ја плаћам стан, а да она за то за обе спрема лаку вегетаријанску храну на примусу, што ће бити и здраво и укусно и економски. И то је био само сан. Није било ни стана ни ђака. Срце ми је пуцало од туге што та жена, која треба да се одмара, целом својом тежњом хоће да ради, а рада не може да нађе.

Једном је срела седог прослављеног државника који је некада давно био њен једномишљеник, вођ и друг њене младости. Он се узбудио кад му је казала своју невољу, заплакао се над свирепом судбином која ју је дотле довела, обећао је да ће учинити шта може за њу и казао јој да дође да га посети. Она је ишла, али је до њега више нису пустили. Можда није умела да се обрати коме треба и како треба. Судбина њена била је дубоко трагична, али не бедна. Та жена је тражила посао, никад ништа није тражила ни просјачила на поклон. Није се никад понизила. Али живот као да се издевао над њом: двадесет пута је њена нада оживљавала и дизала главу и двадесет пута је бивала смрвљена.

Мислећи на њу отишла сам на море да лечим своју погоршалу болест. Разлика између њеног и мога образовања била је огромна, она је била ипак здравија од мене.

⁸ Да је Милица Јанковић материјално била у тешком положају доказује, између осталог, и чињеница да су јој колеге писци прикупили новац и дали јој да би се лечила у Паризу.

али ја сам како-тако отаљавала службу, како-тако излазила на крај са скромном платом и ја сам имала право и на боловање и на ма како малу, ипак сигурну пензију и имала сам (ван Београда) блиску родбину. Она је била сама и до пензије јој је недостајало још пола године, и ту ситницу нико и ничим није могао поправити и она је њу убијала полагаано. Најзад један стари пријатељ учини колико је могао: даде јој једно место са платом од неколико стотина динара и она се мало смири.

Та година била је и мени зла. Добила сам годишње одсуство и склонила се у унутрашњост, у родбину да се одморим, где је било за сиротињу више места.

Чула сам да је госпођа Анђелковић оболела (сасвим разумљиво), да ју је снашла још једна невоља — изгубила вид толико да једва назире и да тешку муку мучи са станом. Једног летњег, веселог дана сам чула да је умрла негде на периферији међу Циганима и најдрљом сиротињом. Најзад је легла у своју гробницу, у лепу кућу поред своје јединице, одакле је нико неће истерати. Ко зна?

Тако је завршила ова идеалисткиња, чији су претци под Чарнојевићем побегли од турског насиља и обести у префињену и лукаву Аустрију и која се као свесна жена образовала у Швајцарској, вратила у Шумадију, да у њој ради и њој посвети све своје силе. Светозар Марковић, њен друг и учитељ, прошао је као сјајан метеор поред њеног живота, а она је постала оно што је непобедна судбина хтела од ње да начини и што је чинила од најбољих у нашој историји — МУЧЕНИЦА — и што је чинила од многих и најспособнијих у нашој историји и животу — постала је — мученица.

Овде се рукопис Милице Јанковић завршава. Међутим, на полеђини прве стране исписан је и следећи текст:

Више пута сам зажелела да проговорим јавно о тој јавној радници, жени која је узела, иако дискретног, храброг учешћа у једном великом покрету у Шумадији, о тој госпођи повученој и отменој, која је на путу кроз живот на корак падала под кров несреће и болова, којој су се болови смењивали као дани, о тој жени која је умрла као понижена и увређена, али не понизивши се сама никад. Хтела сам о њој да пишем, али сам се бојала да нечим не увредим успомену на њу. Знала сам да је удовица, да је дошла из Крагујевца и да има једину кћер, која је била моја другарица од првог разреда В. Ж. Шк. и коју сам одмах запазила као оригиналну девојчицу и добру ученицу.

Госпођа Анђелковић

Била је удовица, имала је једно дете, које сам ја познавала и волела и чије сам речи у школи памтила.

Више пута сам зажелела да проговорим о њој, али сам се увек снебивала да нечим не увредим успомену на њу, да нисам достојна да дижем глас њој у похвалу и да не треба на јавност да изнесем болове које је она тако јуначки поднела.

Мојој другарици Милице Анђелковић отац се звао Срета Анђелковић, велико-продавац дувана из Крагујевца. Мајка се звала Анка. Доселили су се у Београд из Крагујевца.

Морам да почнем из почетка. Госпођа Анђелковић била је мати моје другарице Милице Анђелковић, коју сам волела и чије сам речи у школи памтила боље него речи других другарица, па и неких наставница. Знам да је имала маму која се звала Анка. Једна црномањаста другарица би рекла поздрави тетку Анку.⁹

⁹ Несумњиво да се Милица Јанковић одлучивала како да започне рукопис о Анки Анђелковић, тако да ово треба сматрати првим концептом који је о њој исписала.

Такође, на полеђини 3. стране оловком је исписано:

„и цветала од једне лене речи, од слатког погледа, од учтивог скидања шешира, тада врло резервисаног господина.“¹⁰

На полеђини 4. стране исписано је:

„Заљубљујући се у њу осећала сам несвесно да се здраво корење хвата здраве земље.“¹¹

На маргини 14. стране опет је мастилом забележено:

„Људи не могу помоћи ако Бог неће да помогне.“

MADAME ANKA ANDJELKOVIĆ, MANUSCRIT DE MILICA JANKOVIĆ

Milica Janković, l'un des écrivains les plus connus et beaucoup lu entre deux guerres, nous conte chaleureusement et d'une manière patriarcale la triste vérité sur la vie de sa contemporaine, une femme qui présentait dans les temps quand toutes les deux vécurent, une figure marquante. Dans son manuscrit *Madame Anka Andjelković* Milica Janković a donné le portrait de l'une des soeurs Ninković. La soeur aînée, Anka, a été l'une des premières femmes socialistes de Serbie qui a fait ses études.

Anka Ninković, mariée Andjelković, a fait ses études à Genève. Elle jouait du piano, parlait plusieurs langues mondiales, s'occupait de philosophie et fut, malheureusement pas trop longtemps, professeur.

Bien entendu, le manuscrit concernant cette femme, n'a pas été publié. Milica Janković l'a décrit avec une admiration non dissimulée, comme une mère existant uniquement pour le bien de sa fille unique. Et cette fille se meurt d'une mort banale. La mère ne peut se résigner à cette perte: elle espère, malgré l'absence de toute espérance. La vie continue à porter des coups terribles à cette pauvre femme, comblée de fertilité et de tristesse. Elle continue à lutter, à demi-aveugle, malade, sans moyens d'existence, persécutée par les autorités d'alors, habituée à trainer avec soi la tragédie, comme une part d'elle-même.

Voici sa fin. Toutefois la mort ne la trouve pas dans une grande belle chambre remplie des sons d'un piano sur lequel est posé dans un cadre d'argent, le portrait de Svetozar Marković avec son visage pénétrant et sagace, ni dans un salon splendide, que visitait Pera Todorović et plusieurs autres personnages politiques, des savants, des artistes. Anka a rencontré la mort dans une périphérie lointaine de Belgrade, parmi ceux pour lesquels elle avait lutté toute sa vie. La mort la trouva affamée, habillée d'une vieille robe rapiécée. Son départ a eu lieu sans couronnes mortuaires, sans aucune cérémonie funéraire.

Dans le manuscrit *Madame Anka Andjelković* l'atmosphère de son époque est représentée d'une manière éclatante. On y trouve aussi quelques données intéressantes concernant les relations des soeurs Ninković avec Svetozar Marković.

Le portrait de cette femme exceptionnelle est fait avec chaleur et compassion sincère pour son triste destin.

Smiljana Stojanović

¹⁰ Ово се односи вероватно на Перу Тодоровића.

¹¹ Ово је написано тако да му се не може да одреди тачно место. Односи се, по свој прилици, на „заљубљивање“ у личност Милице Анђелковић.

Тасовја Мила Јанковићка.

У почетку и четвртог разреда, предавала ми
је немачка. Добро је предавала, лепо се отвори-
ла са ученицама. Но писам је тада уводило. Тада
је била само професорка српског језика који је
мени много имао. Имала је ћерку, моју друга-
рицу из истог разреда, који сам волела, али сам
се у тек осетила нестројно, као и она сама, кад њу
пробаво. Но ми је било нешто невобуно: мајка ствји
кћери насваћуња. Поред свег стараша она је,
исто као и ја, једна извлачила четвртују. Но је
са свим досега на предмет који ме волима.

После средње школе ја сам отишла у село селова-
ма ученицама. Ретавало се писаше мота да-
вер школовања. Мајка је кћера нешто што
се брзо свомата; ја сам савала о Сликарској
школи који је била ушла Милана Јанковићка,
дугарница с којим сам се редомно дописивала.
Завламујтху ми и њеној мами, уведем своје и
уписе ме саму у ^{у Сликарској школи} Београд. Шест месеца сам била
овде у кћери својој Јанковић. Тада сам је во-
стала. Но је била ^{волела} ~~волела~~ који се никад ни с
кит није вовајала и која никад није извојала.
Прекорела је, или је се шалила и во је било
све. Никада докле писам видела штакав однос
исмеју мајке и кћери. Знала сам једну другу
мајку, отац Шумадину, која је ствји зели била
↓ ~~мајка~~ ~~отца~~